

Juliusz Piwowarski, Leszek Korzeniowski

Przydatność dalekowschodnich koncepcji filozofii bezpieczeństwa dla funkcjonowania służb mundurowych

Zeszyt Naukowy 6, 83-101

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

**Przydatność dalekowschodnich koncepcji
filozofii bezpieczeństwa
dla funkcjonowania służb mundurowych**

**The usefulness of the concept of the Far East safety philosophy
for functioning of the uniformed services**

Abstract: Article shows the specificity of the Far East ideas of risk prevention, maintenance, recovery and improvement of security. The authors focus mainly on the Japanese concept. The processes of globalization and intercultural exchange give at the whole humanity's disposal various traditions. They can also be used from the viewpoint of securitology. A very important thing is to explain, why the historical "museum of ideas" does not include the samurai tradition. Instead, it continuously transforms in the history of Japan, and currently even in the modern history of the majority of cultural ranges. The other thing is the explanation of the phenomenon of particularly high interest in Japanese security philosophy concept concerning, which is taking place in Poland (and other countries of the former Warsaw Pact). This popularity was aroused in the 70's by huge interest in *Budō* – the Far Eastern martial arts – which took place in the Middle East Europe. They were extremely attractive element for societies immersed in the grim reality of totalitarian communist regimes. This element combines safety philosophy and spirituality. This article shows how and to what extent the old Japanese tradition, which has survived to the present time. Also there are discussed the historical components of the code of ethics – *Bushidō*, such as the Seven Virtues of *Bushidō* or the Confucian Four Beginnings. Finally, there are shown Japanese solidarity and patriotism of self-sacrifice (*jikogisei*) to the homeland, from the perspective of contemporary history (Meiji period) and present day (Fukushima).

Key words: securitology, *Budō*, *bushi*, self-sacrifice

Abstrakt: Artykuł ukazuje specyfikę dalekowschodnich idei związanych z zapobieganiem zagrożeniom, utrzymaniem, odzyskiwaniem i poprawianiem stanu bezpieczeństwa. Autorzy artykułu koncentrują się głównie na koncepcji japońskiej dotyczącej przedmiotu pracy. Niezależnie od powyższego procesy wymiany międzykulturowej i globalizacji dają całej ludzkości do dyspozycji różnorodne tradycje. Są one do wykorzystania także z securitologicznego punktu widzenia. Istotnym elementem jest wyjaśnienie, a nawet uzasadnienie dlaczego samurajska tradycja nie trafiła do historycznego „skansenu idei”, lecz przeobraża się bezustannie i rewitalizuje w kolejnych odsłonach historii Japonii, a obecnie także we współczesnej historii rozwoju większości kręgów kulturowych na świecie. Odrębnym elementem może być uzasadnienie fenomenu szczególnie wysokiego zainteresowania japońskimi koncepcjami dotyczącymi filozofii bezpieczeństwa w Polsce (i innych krajach byłego bloku Układu Warszawskiego). Popularność tę rozbudziło w latach 70. ogromne zainteresowanie dalekowschodnimi sztukami walki *Budō*, jakie miało miejsce na terenie Europy Środkowo-wschodniej. Były one powiązane z filozofią bezpieczeństwa i z duchowością, niezwykle atrakcyjnym dla wymienionych społeczeństw elementem. Społeczeństwa te bowiem, były do niedawna pogrążone w ponurej rzeczywistości totalitarnych reżimów komunistycznych. Artykuł ten pokazuje, na ile i w jaki sposób stara japońska tradycja przetrwała do obecnego czasu, o czym pisał w Polsce już w okresie międzywojennym major Ślósarczyk. Ukazano także historyczne składowe kodeksu etycznego *Bushidō*, pochodzące głównie z Cesarstwa Chin i starożytnej tradycji Yamato (dawniej Japonia), takie jak Siedem Cnót *Bushidō*, czy konfucjańskie Cztery Początki. Ukazano wreszcie japoński solidaryzm (solidarność) klasowy i patriotyzm w samopoświęceniu (*jikogisei*) na rzecz ojczyzny, z punktu widzenia historii współczesnej (okres Meiji) i dnia dzisiejszego (Fukushima).

Słowa kluczowe: securitologia, *Budō*, *bushi*, samopoświęcenie

Artykuł ukazuje specyfikę dalekowschodnich idei związanych z zapobieganiem zagrożeniom, utrzymaniem, odzyskiwaniem i poprawianiem stanu bezpieczeństwa. Autorzy artykułu koncentrują się głównie na koncepcji japońskiej. Procesy wymiany międzykulturowej i globalizacji stawiają do dyspozycji całej ludzkości różnorodne tradycje. Są one do wykorzystania także z securitologicznego punktu widzenia. Artykuł ten pokazuje, na ile, i w jaki sposób, stara japońska tradycja przetrwała do obecnego czasu, o czym pisał w Polsce już w okresie międzywojennym major Śłószarczyk. Jak twierdzi profesor Mahbubani – „w I wieku naszej ery Azja wytwarzała zaledwie 76,3 procent światowego PKB, a Europa Zachodnia zaledwie 10,8 procent. Tysiąc lat później osiągi te były podobne i wynosiły odpowiednio 70,3 i 8,7 procent”¹. Do argumentów przemawiających za rozważaniem źródeł moralnej siły płynącej w świat z azjatyckich społeczeństw należy dorzucić efekty oddziaływania wspomnianej siły, jakie przynosiła i nadal niesie w wymierzę gospodarczym. Przez większą część udokumentowanych dziejów ludzkości Azja, najludniejszy kontynent świata, miała zarazem największą gospodarkę. Jest to jeden z elementów podstawowych dla bezpieczeństwa ludzkiego². W świetle tych faktów nie powinna zaskakiwać następująca prognoza banku Goldman Sachs: w 2050 roku w pierwszej czwórce największych gospodarek świata znajdują się – obok Stanów Zjednoczonych – trzy państwa azjatyckie, a mianowicie Chiny, Indie i Japonia. Rzecz jasna, nie stanie się to bez wydatnego udziału ich administracji. Także administracji porządkiem i bezpieczeństwem publicznym, bazującej na ich najlepszych wzorcach i historycznych doświadczeniach. Winny być one rozpatrywane z securitologicznego i z globalnego punktu widzenia.

Dla całości założeń, w tym komplementarności metod uzyskiwania, a także badania zjawiska bezpieczeństwa, w opinii autorów, istotne jest po-

¹ Kishore Mahbubani, *Zachód traci przywództwo w świecie* – <http://wiadomosci.dziennik.pl/wydarzenia/artykuly/74597,azjatycka-ekspansja.html> (20.02.2011); zob. także A. Giddens, *Europa w epoce globalnej*, PWN, Warszawa 2009, ISBN 978-83-011581-3-2, s. 18-19.

² Zob. G. Michałowska, *Bezpieczeństwo ludzkie*, [w:] *Świat wobec współczesnych wyzwań i zagrożeń*, J. Symonides (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2010, ISBN 978-83-738344-4-6.

dejście securitologiczne. W polskim środowisku naukowym filozofią bezpieczeństwa, mającą swoje odniesienia do securitologii, czyli nauki o bezpieczeństwie zajmują się Korzeniowski³, Rosa⁴, Świniarski⁵, Ambroży⁶ i Piwowarski⁷.

Filozofia dalekowschodnia i jej idee to elementy znakomicie służące zapobieganiu zagrożeniom, utrzymywaniu, odzyskiwaniu i podnoszeniu poziomu bezpieczeństwa. Autorzy artykułu skupiają się tutaj głównie na koncepcji japońskiej. Nabierająca dynamiki globalizacja⁸ implikuje procesy międzykulturowej wymiany. Społeczeństwa różnych kręgów kulturowych odnajdują w odległych wydaje się tradycjach, analogie tworzenia własnych systemów wartości, podtrzymywanych i wykorzystywanych z użyciem różnorodnych sposobów i metod. Są one do wykorzystania także z securitologicznego punktu widzenia. Artykuł zmierza do ukazania, na ile i w jaki sposób stary samurajski etos przetrwał aż do obecnych czasów, o czym pisał w Polsce już w okresie międzywojennym major Ślósarczyk⁹, a w Japonii na samym progu XX wieku profesor Nitobe Inazō (1862-1933)¹⁰. Tradycja ta stanowi bowiem bardzo praktyczny i niezwykle komplementarny sposób realizowania filozofii, w tym filozofii bezpieczeństwa, w codziennej praktyce.

Szczególnie żywiłowy rozwój japońskich sztuk walki *Budō* po II wojnie światowej stał się nośnikiem japońskiej filozofii bezpieczeństwa. Rozpo-

³ Zob. L. Korzeniowski, *Securitologia: nauka o bezpieczeństwie człowieka i organizacji społecznych*, EAS, Kraków 2008, ISBN 978-83-925072-1-5.

⁴ Zob. R. Rosa, *Filozofia bezpieczeństwa*, Bellona, Warszawa 1955.

⁵ Zob. J. Świniarski, *O naturze bezpieczeństwa*, ULMAK, Warszawa-Pruszków 1997, ISBN 83-87226-04-1.

⁶ Zob. T. Ambroży, *Trening holistyczny metodą kompleksowej uprawy ciała*, EAS, Kraków 2004, ISBN 83-91811-43-3.

⁷ Zob. J. Piwowarski, *Samodoskonalenie i bezpieczeństwo w samurajskim kodeksie Bushidō*, Collegium Columbinum, Kraków 2011, ISBN 978-83-762405-7-2.

⁸ Por. Z. Bauman, *Globalizacja*, PIW, Warszawa 2006, ISBN 97-88-3060282-7-0.

⁹ Zob. A. Ślósarczyk, *Samuraje (japoński duch bojowy)*, Towarzystwo Wiedzy Wojskowej, Warszawa 1939.

¹⁰ Zob. I. Nitobe, *Bushido dusza Japonii*, Keiko Publishers, Warszawa 1993, ISBN 83-85858-00-8.

czął się on na zachodzie w latach 50. ubiegłego stulecia, zaś w krajach zaliczanych do tzw. „demoludów” w latach 70. Tu odbiór społeczny był jeszcze silniejszy niż na Zachodzie. Idee *Budō* wnoszone do Polski dzięki *karate-dō* oraz *Jū-jutsu* (gałęzie *Budō*) upowszechniły się wśród, najpierw dziesiątków, potem setek tysięcy młodzieży szkół średnich i studentów. Wiele z tych osób z czasem zasililo szeregi służb mundurowych, także jako instruktorzy walki wręcz.

Historyczny rozwój Japonii możemy w skrótowym ujęciu podzielić na cztery okresy. Należy zaznaczyć, że osoby zawodowo historią dokonują bardziej szczegółowego podziału¹¹. Okres starożytny z wpływami religii *shintō* i późniejszymi chińskimi wpływami opartymi na filozofii społecznej konfucjanizmu i buddyzmu, okres średniowiecza z hegemonią rodzimej kultury i administracji rycerskiej oraz okres nowożytny rozpoczynający się całkowitym zjednoczeniem Japonii w 1600 r., przechodzący w nowoczesność w drugiej połowie XIX wieku. To trzy okresy, w których ukształtowały się podstawy honorowego kodeksu wojowników – *Bushidō* i następnie zostały wystawione na próbę w konfrontacji z nowoczesnością. Mówiąc dokładniej, nowoczesność zagościła na Wyspach Japońskich z początkiem okresu Meiji, wraz z modernizacyjną reformą, rozpoczętą na przełomie 1867-1868 roku. Za czwarty okres historii Japonii możemy uznać lata, które nastąpiły po II wojnie światowej. Zaczęła wtedy obowiązywać nowa konstytucja przyjęta w 1947 roku pod naciskiem okupujących wówczas Japonię Amerykanów.

W początkowym starożytnym okresie pojawili się pierwsi polityczno-wojskowi przywódcy z cesarzem na czele i z protoplastami samurajów, znanymi już w VI w. p.n.e. jako *mononofu*. Wojownicy *mononofu* „walkę przestrzegali jako cześć religii”¹², jak dowiadujemy się z pracy Tanaki *The Samurai Fighting Arts*¹³.

¹¹ Zob. M. Melanowicz, *Historia literatury japońskiej*, PWN, Warszawa 2011, ISBN 978-83-01-16431-7, s. 18.

¹² F. Tanaka, *Sztuki walki samurajów*, Diamond Books, Bydgoszcz 2005, ISBN 83-89332-14-0, s. 11.

¹³ Zob. F. Tanaka, *Samurai Fighting Arts. The Spirit and the Practice*, Kodansha International Ltd., Tokio 2003, ISBN 47-70028-98-9.

Po mitycznym panowaniu pierwszych legendarnych cesarzy na czele z Jimmu (VII w. p.n.e.), nasilił się w Krainie Wschodzącego Słońca wpływ stojącej wówczas bardzo wysoko cywilizacji Chin oraz rozwijających się zgodnie ze wzorami chińskimi królestw Półwyspu Koreańskiego¹⁴.

Kluczowe są tutaj, ze społecznego punktu widzenia, dwa prądy filozoficzno-religijne. Jeden to nauki Konfucjusza (551-479 p.n.e.) i jego następców, takich jak Zi Si (492-431 p.n.e.) czy Mencjusz (371-289 p.n.e.), ze szczególnym elementem inicjującym aplikację tych nauk – stanowiły tak zwane „Cztery Początki”. Drugim były nauki buddyjskie. Ich psychologiczna strona miała znaczący wpływ na wzbogacenie i siłę duchowego wnętrza jednostek, a w szczególności klasy wojowników. Pod względem społecznym oba te systemy miały ogromny wpływ na mieszkańców Yamato¹⁵, przy czym konfucjanizm miał prawdopodobnie nieco większe znaczenie w rozumieniu państwowotwórczym ze względu na mocno zarysowaną filozofię społeczną¹⁶. A oto Cztery Początki i mające się pojawiać dzięki nim pożądane efekty:

1. **Współodczuwanie** generuje „humanitarność” (*ren*);
2. **Poczucie wstydu i dezaprobata** w odniesieniu do zachowań kreuje „sprawiedliwość” (*yin*);
3. **Szacunek** przynosi w wyniku dobre obyczaje (*li*) i godność;
4. **Rozróżnianie dobra od zła** rozwija „mądrość” (*zhi*).

Należy pamiętać, iż od VI wieku (538 r.) równoległe z nauką społeczną Konfucjusza w Japonii rozwijał się buddyzm (*butsudō*) z jego filozofią, religią, nauką społeczną i psychologią pomagającą przetrwać najtrudniejsze momenty, których nie brakuje u osób pełniących służbę mundurową.

¹⁴ Zob. K. G. Henshall, *Historia Japonii*, Bellona, Warszawa 2011, ISBN 83-11119-36-8, s. 31.

¹⁵ „Yamato” – dawna nazwa Japonii. Por. P. Varley, *Kultura japońska*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2006, ISBN 83-23321-72-8, s. 23.

¹⁶ Por. Y. Xinzhong, *Konfucjanizm. Wprowadzenie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2009, ISBN 978-83-233260-2-1; J. Pawłowski, *Państwo we wczesnej filozofii konfucjańskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2010, ISBN 978-83-235077-1-0.

W okresie tym powstała już pierwsza konstytucja Japonii, która otrzymała nazwę „Prawo Siedemnastu Artykułów” (jap. *Jūshichi jō-kenpō*). Powstała ona w 604 r. z inspiracji księcia Shōtoku. Głównym przesłaniem, które przewija się przez cały tekst 17 artykułów, jest idea, iż moralność winna podążać przed prawem i pomimo ważności tego drugiego, postawy moralno-etyczne funkcjonariuszy państwa są rzeczą najważniejszą¹⁷.

W okresie drugim, którego początek zbiega się ze średniowieczem¹⁸, na Wyspach Japońskich zarysowała się polityczna hegemonia *bushi* – klasy rycerskiej, której przedstawicieli nazywano też samurajami. Słowo samuraj oznacza „człowiek, który służy”. Od XII w. aż po wiek XIX, krajem administrował rząd wojskowy *bakufu* („rządy spod namiotu”) z wodzem naczelnym – *shōgunem*, na pierwszym planie. Cesarz pozostawał osobą panującą, rządy sprawował jednak w jego imieniu *shōgun*. On także dbał o sprawy związane z bezpieczeństwem państwa. Jeśli chodzi o bezpieczeństwo wewnętrzne, ważną rolę odgrywał poza poglądami filozoficzno-religijnymi, przyjęty przez rody wojskowe system wychowawczy. Dominującą koncepcją wychowawczą każdego, czy to zamożnego, czy bardzo ubogiego *bushi* – stało się *ten-nogaku*. Słowo to oznacza „wychowanie na cesarza”, zastępowane często innym, ale ekwiwalentnym terminem *shōgungaku* – „wychowanie na *shōguna*”. Idea ta miała prowadzić dojrzewanie *bushi* w duchu przywództwa pozwalającego na bycie „cesarzem”, czyli władcą panującym nad przebiegiem swej egzystencji w tym także swojej kariery oraz czuwającym nad losem i rozwojem założonej przez siebie rodziny.

W indywidualnym rozwoju odpowiadającym za poziom bezpieczeństwa osobistego (indywidualnego)¹⁹ samuraja dominujące zalety to „Siedem Cnót *Bushidō*”. Należą do nich²⁰.

¹⁷ Zob. M. Kanert, *Buddyzm japoński*, Wydawnictwo TRIO, Warszawa 2004, ISBN 83-88542-97-4, s. 44 i 240-246.

¹⁸ Starożytność i średniowiecze w rozumieniu japońskim nie do końca pokrywają się na osi czasu z europejskimi okresami o analogicznych nazwach. Dla uściślenia por. K. G. Henshall, *op. cit.*; C. Totman, *Historia Japonii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2009, ISBN 978-83-233278-7-5.

¹⁹ Zob. L. Korzeniowski, *Securitologia na początku XXI wieku*, „Securitologia”, 2007, nr 5.

1. Prawość – *Gi* i Mądrość – *Chi*,
2. Odwaga – *Yusha*,
3. Życzliwość – *Jin*,
4. Szacunek, Uprzejmość – *Rei* i Honor – *Meiyo*,
5. Lojalność – *Chūgi*, *Chujitsu*,
6. Szczerłość, Uczciwość – *Makoto*, *Shin*,
7. Pietyzm rodzinny (nabożność synowska) – *Kō*.

W wymiarze społecznym upowszechniła się dbałość o pielęgnowanie konfucjańskich kanonów określanych jako Pięć Relacji Społecznych.²¹

1. Relacja władca – urzędnik implikuje sprawiedliwość;
2. Relacja ojciec – syn (rodzic – dziecko) wiąże się z miłością;
3. Relacja mąż – żona powoduje szacunek;
4. Relacja starszy brat – młodszy brat rodzi porządek;
5. Relacja przyjaciel – przyjaciel wzmacnia lojalność.

Japoński Wojskowy wchodząc w „rolę cesarza”, podczas wypełniania zadań bojowych, policyjnych czy obowiązków rodzinnych, swoje postępowanie regulował konsekwentnie poprzez „**Dziewięć Kanonów Rządzenia Cesarstwem**”. Bez większych trudności można owe kanony zinterpretować na użytek współczesny, w miejscu cesarza stawiając oficera służb mundurowych bądź menagera poważnych przedsięwzięć.

1. „**Kształtowanie siebie samego**, poprzez budowanie siły woli, właściwych i konsekwentnie realizowanych postanowień, oczyszczenie psychiczne i fizyczne także przez odpowiednią dietę i okresowy post;
2. **Szanowanie wartości** polegające na docenianiu i autentycznym kulturowaniu cnót oraz prostoty pozwalającej na nieuleganie ostentacyjnemu zbytkowi;
3. **Rodzinna zażyłość**, której efektem jest poświęcanie należytej uwagi krewnym, uczestniczenie w radościach i trudnych chwilach, jakie są udziałem całej rodziny i jej poszczególnych członków;

²⁰ Zob. W. Czajkowski. J. Piwowarski, *Kreowanie bezpieczeństwa według koncepcji japońskich*, „Zeszyt Naukowy” WSBPI „Apeiron” w Krakowie, 2010, nr 4, s. 214-222.

²¹ Zob. *Ibidem*, s. 217-218.

4. **Szanowanie dostojników państwowych** poprzez obdarzanie ich zaufaniem i właściwe delegowanie kompetencji;
5. **Identyfikowanie się** z korpusem urzędniczym [stawianie się w czyjejś sytuacji, korzystając z własnych doświadczeń – aut.], któremu towarzyszy zachęcanie do szczerości i jej utrwalanie w atmosferze sprzyjającej budowaniu godności ludzkiej;
6. **Traktowanie narodu (podwładnych) jak swoje własne dzieci**, między innymi zatrudnianie w odpowiednim czasie i sprawiedliwe wynagradzanie, okazywanie troski w sprawach służbowych i osobistych;
7. **Wspieranie rzemieślników**, stworzenie warunków dla rozwoju ich sztuki i kreatywności poprzez codzienną kontrolę oraz weryfikację osiągnięć raz na miesiąc i jednocześnie – uczciwe wynagradzanie, adekwatne do efektów pracy;
8. **Okazywanie przychylności i pobłażliwości** obcokrajowcom, ponieważ, jak uczył Konfucjusz, rzeczy winny mieć swój początek oraz koniec – zatem należy pamiętać o stosownych powitaniach i pożegnaniach gości oraz wykazywać wyrozumiałość, co do nieznamości miejscowych obyczajów;
9. **Okazywanie uprzejmości** książętom feudalnym²².

Kiedy ostatecznie w 1600 roku doszło do zjednoczenia Japonii, którego dokonał Tokugawa Ieasu²³ (zwany Wielkim), w piętnaście lat później spisano i wprowadzono w życie „Artykuły Rodów Wojskowych” – *Buke Shohatto* (1615 r.). Powstały one na rozkaz *shōguna* Tokugawy pod redakcją komisji, której przewodniczył mnich buddyjski Sūden Ishin.

Pierwszy artykuł *Buke Shohatto* odzwierciedlał, pomimo występowania na przestrzeni dziejów drobnych modyfikacji, najistotniejszą myśl przewodnią etosu munduru, którą skreślić można zwięźle słowami „samuraj podąża

²² Zisi, *Doktryna Środka (Zhongyong)*, [w:] *Filozofia Wschodu. Wybór tekstów*, M. Kudelska (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2002, ISBN 83-23314-87-X s. 343-344; por. J. Piwowski, *Etyka w administracji i jej źródła*, Wydawnictwo WSBPI „Apeiron” w Krakowie, Kraków 2011, ISBN 978-83-930321-3-6, s. 176-177.

²³ Bitwa pod Sekigaharą ostatecznie przesądziła o zjednoczeniu Japonii. Por. J. Piwowski, *Samodoskonalenie...*, *op. cit.*, s. 138

drogą miecza i literatury”²⁴. Koncepcja ta określana mianem *bunbu nidō* znana była przynajmniej od czasów Minamoto Yoritomo, czyli od XII wieku. Tak pisał o niej już później, bo w 1645 roku, znany szermierz Musashi: „samuraj odnajduje swoją Drogę w umiłowaniu dwóch umiejętności *bunbu nidō*, Drogi Oręża i Drogi Nauki. Nawet jeśli do żadnej z nich nie ma zdolności, to musi usilnie pracować (...) nad tym, by opanować żołnierskie rzemiosło”²⁵. Równowaga umysłu i ciała, zdolność do użycia w walce zarówno uzbrojenia, jak i wiedzy, to podstawa skutecznego funkcjonowania służb mundurowych nie tylko w Japonii. Równowaga ta ma ogromne znaczenie dla możliwości uporania się zarówno z zagrożeniami zewnętrznymi, jak i wewnętrznymi²⁶, z jakimi niejednokrotnie zmierzyć się musi policjant albo wojskowy. Ci, którzy kroczyli kiedyś, oraz Ci, którzy obecnie podążają tzw. Drogą Wojownika mogą dowiedzieć się, jak pouczał samurajów Konfucjusz: „Zamiłowanie do nauki zbliża do wiedzy [mądrości – aut.]. Usilny trening zbliża do cnoty humanitarności. zaś pojąć wstyd to zbliżyć się do męstwa. Kto poznał te trzy, poznał jak siebie samego kształtować”²⁷. W społeczeństwie kultywującym konsekwentnie od tysiąca lat, jeżeli nie dłużej, właśnie te wzorce, można oczekiwać, iż jego członkowie nie będą chować się w trudnych chwilach za plecami tłumu w jego bezimiennej masie, unikając podjęcia stosownych działań. Tym sposobem świadomy członek zdrowego organizmu społecznego wiedział, wychowywany od stuleci na cesarza, „jak rządzić cesarstwem” jak o nie dbać i jak je ochraniać.

Trzeci z omawianych okresów historycznych Japonii nastąpił w trakcie przeprowadzania reformy modernizacyjnej w okresie Meiji, która rozpoczęła się w 1868 roku. Nastąpił wtedy moment wielkiej próby dla rodów wojskowych i ich samurajskiej moralności, opartej na lojalności i samopoświęceniu. Zniesiony bowiem został dekretem dotychczasowy ustrój oparty na supremacji klasy *bushi* i najwyższych jej dostojnikach – *daimyō*. Powstał nowocze-

²⁴ D. F. Draeger, *Tradycyjne budo*, Diamond Books, Bydgoszcz 2006, s. 20

²⁵ M. Musashi, *Gorin-no Sho: Księga pięciu kręgów*, Diamond Books, Bydgoszcz 2001, ISBN 83-915053-9-1, s. 24.

²⁶ Zob. L. Korzeniowski, *Securitologia. Nauka...*, *op. cit.*, s. 69.

²⁷ M. Kudelska (red.), *op. cit.*, s. 343.

сны rząd, natomiast wysokie stanowiska w administracji mogli otrzymywać dotychczasowi *daimyō* będący elitą rycerstwa, a także pozostali samuraje, odtąd właściwie nazywani *shizoku*²⁸. Byli oni spadkobiercami tradycji *Bushidō* i posiadali odpowiednie wykształcenie oraz wychowanie i umiejętności, pozwalające na pełnienie służby publicznej także w naznaczonych przyniesioną z Zachodu nowoczesnością warunkach. Wręcz nieprawdopodobne było jednak to, że w zbiorowym akcie woli wywodzącym się z samurajskiej idei samopoświęcenia, wszyscy *daimyō* przekazali swoją ziemię na rzecz cesarza i państwa. Jak odnotowuje Andressen: „Kiedy powołano nowy rząd, zmiany nadeszły bardzo szybko. Jedną z pierwszych była decyzja podjęta przez rody *daimyō* [najwyższych wojskowych dostojników – aut.], najpierw z większych księstw, a za nimi z pozostałych, o zrzeczeniu się ziemi, (i kontroli nad ludźmi), na rzecz cesarza”²⁹ będącego w XIX wieku uosobieniem nowoczesnego japońskiego tworu państwowego. Nierzadko gubernatorem nowo powstałej prefektury zostawał dawny *daimyō* danego obszaru. Zaangażowanie w unowocześnienie japońskiej administracji i struktur mundurowych, wywodzących się przy tym ze starej samurajskiej tradycji, działającej zgodnie z regułami honorowego kodeksu *Bushidō*, pokazuje między innymi kierunek zmian dotyczący nowych pensji rządowych. Gubernatorzy przyjęli pensje wynoszące tylko 10% ich poprzednich dochodów z okresu, gdy byli oni jeszcze *daimyō*. Pensje pozostałych urzędników z samurajskich rodów zmniejszyły się o połowę czyli o całe 50%. Dwa miliony samurajów stanowiło znaczną siłę, zdolną do rozpętania w tamtych latach groźnej wojny domowej. Gdyby w owym czasie doszło do takich wydarzeń, Japonia pogrążyłaby się wówczas w kolonialnym niebycie. Społeczeństwo japońskie i jego publiczni funkcjonariusze, wywodzący się z armii, pokazali jednak, że oparta na *Bus-*

²⁸ *Shizoku* – były samuraj, człowiek, który służył. W odróżnieniu od samuraj człowieka, który służy. Z chwilą nastania reformy Meiji zlikwidowano system feudalny i samuraje stali się *shizoku*, nie tracąc jednak swej tożsamości związanej z *Bushidō* i świadomością etosu japońskiego rycerza, samuraja.

²⁹ C. Andressen, *Krótką historia Japonii*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2004, ISBN 83-88938-98-3, s. 72.

hidō filozofia³⁰ i wynikający z niej patriotyzm oraz wspierający je solidaryzm klasowy wydzwignięły Kraj Kwitnącej Wiśni w przeciagu czasu krótszego aniżeli pół wieku z pozycji marginalnego pod względem technologicznym państwa do poziomu światowego mocarstwa, które w 1905 roku rzuciło na kalana euroazjatyckiego rosyjskiego giganta.

Potomkowie samurajów potrafili, nie ujmując nic ze swej dumy, czerpać także siłę z kulturowanej prze siebie cnoty – pokory, podążając do swych obowiązków i zadań od wieków zgodnie z tradycją określaną jako Droga Cesarza (*tennōgaku*). Noszą oni w pamięci przesłanie swych przodków, jak również najnowsze wydarzenia z historii Wysp i z troską myślą o wielowymiarowym bezpieczeństwie swego państwa. Zarówno przywódcy polityczni, oficerowie służb mundurowych czy kadra kierownicza firm autentycznie stosują się do *tennōgaku*³¹, pamiętając, iż będąc przywódcą jest się tylko coraz większym sługą, służy się bowiem coraz większej liczbie osób i jest się odpowiedzialnym za szeroko rozumiane bezpieczeństwo ludzkie³². O nieprzemijającej koncepcji władcy odbieranej zapewne tak, jak rozumie to dzisiaj każdy z „50-ciu samurajów” – bohaterskich ratowników z Fukus-

³⁰ Zob. H. G. Blocker, C. L. Starling, *Japanese Philosophy*, State University of New York Press, Nowy Jork 2001, ISBN 07-91450-19-8.

³¹ F. Tanaka, *op. cit.*, s. 97: „Aby lepiej zrozumieć prawa rządzące ludzką egzystencją, wojownik nie powinien stronić od nauk humanistycznych i filozofii. Wystarczy rzucić garść tematów: *tendō* (Prawo Wszechświata), *chidō* (Prawo Ziemi), *jindō* (Prawo Ludzi), *shintō*, buddyzm, [*butsudō* – aut.], astrologia, wydarzenia bieżące, geografia, chemia i przyroda. Krzepkie ciało i nieugięta wola przydają się w wielu dziedzinach życia, łącznie z polityką, gospodarką, kulturą i sztuką. Ten proces nosi nazwę *tennōgaku* (*teiōgaku*) – „uczenie się na cesarza”.

³² Bezpieczeństwo ludzkie – to wolność od konfliktów międzypaństwowych i konfliktów wewnętrznych, wolność od zagrożenia przestępczością, wolność od chorób, głodu, zagrożeń wynikających z degradacji środowiska, czy od naruszeń praw człowieka ze strony aparatu państwowego; jest to także posiadanie perspektyw na realizację aspiracji życiowych jednostki poprzez edukację i pracę. Zob. A. Amouel, *What's human security?*, „Human Security Journal”, 2006, Vol. 1, p. 10-23; T. Dahl-Eriksen, *Human security: A new concept which adds new dimension to human rights discussions*, „Human Security Journal”, 2007, Vol. 5 16-27; P. Ogonowski, *Niedorozwój, głód, choroby*, Konferencja Naukowa „Organizacja Narodów Zjednoczonych – bilans i perspektywy”, Warszawa 22 września 2005 – <http://www.unic.un.org.pl/un60/referat.php> (14.02.2011); G. Michałowska, *op. cit.*

himi, dowiadujemy się między innymi z pism znanego przedstawiciela administracji wojskowej okresu Edo, Daidōji Yūzan (XVII w.), który mówi, iż „*Bushi* czyli rycerz, to całkiem coś innego [aniżeli zwykły pracownik – aut.], bo on służy także swoim życiem. Co więcej, jego pan jest takim samym sługą i wasalem, tylko na większą skalę, bo on także musi – odpowiednio do swojej rangi – wypełniać rozkazy na wypadek kłopotów w kraju”³³.

Szczególna pasja, jaką przejawiają Japończycy, i którą próbują naśladować przedstawiciele wielu nacji na całym świecie³⁴, wiąże się z konsekwentnym utrzymywaniem przez wieki ciągłości przekazu *Bushidō*. Chcąc zrozumieć specyfikę tej pasji, należy, w opinii autorów, zgłębić istotę pojęć *karada de oboeru* oraz *kotodama*. Pierwsze z tych pojęć oznacza dosłownie „uczenie się całym ciałem” i prowadzi do jedności ciała i umysłu. Owa harmonię uzyskuje się poprzez fizyczny trening, prowadzony z pełnym mentalnym zaangażowaniem. Komplementarny psychofizyczny regularnie kulturowany trening pozwala przekroczyć dualizm ciała i umysłu³⁵, tak jak dzieje się to w dziedzinie sztuk walki *Budō*, gdzie obowiązuje holistyczna koncepcja samodoskonalenia i bezpieczeństwa³⁶. Drugim ze wspomnianych pojęć

³³ Daidōji Yūzan, *Kodeks młodego samuraja. Budō Shoshinshu*, Diamond Books. Bydgoszcz 2005, ISBN 83-89332-09-4, s. 75; por. F. Tanaka, *op. cit.*

³⁴ W. J. Cynarski uważa, że „w międzynarodowym środowisku *martial arts* funkcjonują grupy pasjonatów – idealistów, którzy uwewnętrzniają (internalizują) wartości kultur wojowników, co stanowi wyraz ich sprzeciwu wobec dominującej w świecie kapitalizmu ideologii dorabiania się i „dogadzania” własnym zachciankom. Osoby wybierające trudną drogę wojownika, jako formę samodoskonalenia, wyżej cenią określone zasady etyczne niż sam trening, a względy samorealizacyjne od utylitarne go wymiaru znajomości technik walki”. W. J. Cynarski, *Teoria i praktyka dalekowschodnich sztuk walki w perspektywie europejskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2004, ISBN 83-73381-18-X, s. 58.

³⁵ *The mind-body problem* – dylemat psychofizyczny zwany też problemem psychofizycznym lub problemem stosunku duszy do ciała. W czasach nowożytnych dyskusje na temat stosunku duszy do ciała zapoczątkował Kartezjusz. Zagadnieniem tym zajmowali się później również T. Hobbes, B. Spinoza czy Zou Yan.

³⁶ Zob. T. Ambroży, *Wpływ aktywności fizycznej na realizację potrzeby bezpieczeństwa osobistego i społecznego*, Wydawnictwo European Association for Security, Kraków 2005, ISBN 83-91993-28-0; T. Ambroży, *Trening...*, *op. cit.*; J. Harasymowicz, *Filozoficzne aspekty Budō oraz źródła ich inspiracji*, [w:] *Humanistyczna teo-*

jest *kotodama* (pojęcie mające swój niezwykle udział w „ontologii słowa”), czyli „duch słowa”. Słowo wypowiedziane przez człowieka funkcjonującego w społeczności, w której funkcjonuje dalekowschodnia filozofia organizmu społecznego³⁷, oddziałuje z niezwykle siłą. Stanowi ono niejako odrębny byt, dysponujący mocą sprawczą pozwalającą na indukowanie określonego przesłania, tożsamego ze znaczeniem wypowiedzianego wyrazu. Jeżeli współczesny samuraj wypowiada słowo *kinbensei* – pilność, to nie ma na myśli tego, że należy być pilnym, tylko – jest pilny. Kiedy pisze lub mówi *jin* – życzliwość, nie mówi o tym, że powinno się być życzliwym, lecz realizuje życzliwość. Słowo *gisei* lub *jikogisei* oznacza gotowość do samopoświęcenia. W dzisiejszej Fukushima, w której niestabilność reaktora atomowego zagraża krajowi, i być może części ludzkości, *gisei* oznacza, iż sześć zespołów liczących po 50 współczesnych samurajów podjęło decyzję, że są gotowi ofiarować swe życie, by dzięki temu przeżyły tysiące innych ludzi. Ratownicy z Fukushimy pożegnali się już ze swoimi bliskimi i nie żałują podjęcia tego postanowienia. Swojej decyzji nie zmienią dopóki ofiarowane działanie będzie prowadziło ich jako współczesnych *bushi* do wytyczonego celu jakim jest powstrzymanie nuklearnego niebezpieczeństwa.

Zmierzając do wniosków, można zauważyć następujące prawidłowości:

1. Tradycja oparta na etosie munduru może stanowić o poziomie kultury etycznej danego środowiska. Sadząc po przykładzie japońskim, rzutuje ona na postawy wielu członków społeczeństwa, także tych, którzy nie należą do służb mundurowych.

ria sztuk i sportów walki, W. J. Cynarski, K. Obodyński (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2003, ISBN 83-73380-57-4.

³⁷ Filozofia organicystyczna to filozofia zakładająca, iż społeczeństwo funkcjonuje i rozwija się jak żywy organizm, a instytucje społeczne są ze sobą powiązane tak jak części organizmu (od ich wzajemnej współpracy zależy sprawne funkcjonowanie społeczeństwa). Jako pierwsi myśliciele, którzy zastosowali metaforę społeczeństwa jako organizmu w zachodnim kręgu kulturowym byli Platon oraz Arystoteles. Natomiast na Wschodzie analogiczna koncepcje przedstawił m.in. Konfucjusz. Postrzeżenie tej koncepcji jako anachronizmu byłoby, w opinii Autorów, błędem, gdyż ogromna część ludzkiej populacji kieruje się nadal organicystyczną wizją społeczną. Współcześnie nawiązując do tego rodzaju filozofii socjologowie Parsons, Luckmann, Bellah, Tanqueray.

2. Ogromna popularność japońskiej filozofii bezpieczeństwa, czy też – kultury bezpieczeństwa, opartej na etycznym kodeksie *Bushidō* dotarła do Polski na przełomie lat 70. i 80.
3. Należy zauważyć, jak wielką siłę może stanowić poważnie traktowana tradycja określana jako rycerskość. Gdy pojawia się wielkie zagrożenie i w tym czasie zdarzy się, że zawiodą ludzie, wtedy nie pomoże nam w żaden sposób wysoko zaawansowana i sprawnie funkcjonująca technika i technologia. Ale gdy w przypadku ciężkiego kryzysu odmówią posłuszeństwa środki techniczne, można jeszcze liczyć na skuteczny ratunek wtedy, gdy nie zawiedzie moralnie uzbrojony czynnik ludzki. To istotna nauka płynąca na cały świat z Fukushima i spełniającej się tam współczesnej aplikacji zasad kodeksu *Bushidō*. Szczególnie ważna jest ona dla tych, którzy zajmują się zawodowo i z powołania dbałością o porządek i bezpieczeństwo traktowane zarówno jako pożądany stan a także uznawane za wartość. Do Formacji, od których owo bezpieczeństwo zależy zaliczamy w pierwszym rzędzie Policję i Wojsko³⁸. Zapewne należałoby sobie życzyć, aby ich członkowie podążali u współczesną wersją Drogi Cesarza.
4. Doniosłą rolę w propagowaniu *Modern Bushidō* odegrali samuraje – katolicy. Należeli do nich Nitobe Inazō (1862-1933). Miyabe Kingo (1860-1951) oraz Kanzō Uchimura (1861-1930)³⁹. Uznawali oni *Shin Bushidō* (*Modern Bushidō*) za rodzaj Nowego Przymierza w wydaniu japońskim.
5. Zjawisko ciągłości przekazu i jego stabilności (np. kodeks administracyjny *Goseibai Shikimoku* obowiązywał w Japonii przez 635 lat (1232-1867) to jeden z elementów ustanawiania polityki i filozofii bezpieczeństwa⁴⁰.

³⁸ Zob. L. Korzeniowski, *Securitologia. Nauka...*, *op. cit.*, s. 71-113.

³⁹ Por. P. Nowak, *The Way of the Christian Samurai: Reflections for Servant – Warriors of Christ*, Publ. R.A.G.E. Media, Londyn 2007, ISBN 09-77223-46-9.

⁴⁰ R. Rosa, *Zarys polskiej filozofii bezpieczeństwa na tle europejskiej myśli polemologicznej i irenologicznej*, Wydawnictwo Akademia Podlaska Siedlce 2009, ISBN 978-83-7051-501-0.

6. Kolejnym czynnikiem mającym znaczenie z securitologicznego punktu widzenia jest utrzymywanie tożsamości narodowej – czy szerzej – świadomości obywatelskiej. Filozofia tożsamości⁴¹ to taki wątek filozofii bezpieczeństwa, a więc i securitologii, który pozwala z korzyścią i bez obaw absorbować obce kulturowo, ale istotne systemy myślenia i działania.

W kończącej konkluzji autorzy niniejszej pracy odwołują się do przesłania Musashi Miyamoto, który powiedział rzecz następującą: „ludzie [błędnie – aut.] sądzą, że nauka prawa i taktyki walki w praktyce nie zdają się na nic. I właśnie dlatego tak istotne dla [prawdziwego – aut.] zrealizowania tej Drogi są dwie rzeczy – trening i nauczanie, aby znajomość taktyki o każdym czasie i we wszystkich spawach przyniosła korzyści”⁴².

Referat wygłoszony podczas I Ogólnopolskiego Zjazdu Przedstawicieli Nauki
o Bezpieczeństwie Szczytno, 14-16 czerwca 2011 r.

Bibliografia

1. T. Ambroży, *Wpływ aktywności fizycznej na realizację potrzeby bezpieczeństwa osobistego i społecznego*, Wydawnictwo European Association for Security, Kraków 2005, ISBN 83-91993-28-0.
2. T. Ambroży, *Trening holistyczny metodą kompleksowej uprawy ciała*, Wydawnictwo European Association for Security, Kraków 2004, ISBN 83-91811-43-3.
3. A. Amouel, *What's human security?*, „Human Security Journal”, 2006, Vol. 1.

⁴¹ Zob. J. Kojkoł (red.), *Filozofia tożsamości*, Wydawnictwo Harmonia, Gdańsk 2007, ISBN 978-83-713427-4-5.

⁴² M. Musashi, *Gorin-no Sho...*, *op. cit.*, s. 24; por. H. Nakamura, *Ways of thinking of Eastern People: India – China – Tibet – Japan*, University of Hawaii Press, London 1964, ISBN 08-24800-78-8.

4. C. Andressen, *Krótką historia Japonii*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2004, ISBN 83-88938-98-3.
5. Z. Bauman, *Globalizacja*, PiW, Warszawa 2002, ISBN 97-88-3060282-7-0.
6. H. G. Blocker, C. L. Starling, *Japanese Philosophy*, State University of New York Press, Nowy Jork 2001, ISBN 07-91450-19-8.
7. W. J. Cynarski, *Teoria i praktyka dalekowschodnich sztuk walki w perspektywie europejskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2004, ISBN 83-73381-18-X.
8. W. Czajkowski, J. Piwowarski, *Kreowanie bezpieczeństwa według koncepcji japońskich*, „Zeszyt Naukowy” WSBPI „Apeiron” w Krakowie, 2010, nr 4.
9. T. Dahl-Eriksen, *Human security: A new concept which adds new dimension to human rights discussions*, “Human Security Journal”, 2007, Vol. 5.
10. Daidōji Yūzan, *Kodeks młodego samuraja. Budō Shoshinsu*, Diamond Books, Bydgoszcz 2004, ISBN 83-89332-09-4.
11. D. F. Draeger, *Tradycyjne budo*, Diamond Books, Bydgoszcz 2006, ISBN 83-89332-18-3.
12. A. Giddens, *Europa w epoce globalnej*, PWN, Warszawa 2009, ISBN 978-83-011581-3-2.
13. J. Harasymowicz, *Filozoficzne aspekty Budō oraz źródła ich inspiracji*, [w:] *Humanistyczna teoria sztuk i sportów walki*, W. J. Cynarski, K. Obodyński (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2003, ISBN 83-73380-57-4.
14. M. Kanert, *Buddyzm japoński*, Wydawnictwo TRIO, Warszawa 2005, ISBN 83-88542-97-4.
15. J. Kojkoł (red.), *Filozofia tożsamości*, Wydawnictwo Harmonia, Gdańsk 2007, ISBN 978-83-713427-4-5.
16. L. Korzeniowski, *Securitologia na początku XXI wieku*, „Securitologia”, 2007, nr 5.
17. L. Korzeniowski, *Securitologia. Nauka o bezpieczeństwie człowieka i organizacji społecznych*, EAS, Kraków 2008, ISBN 978-83-925072-1-

5.

18. M. Kudelska (red.), *Filozofia Wschodu*, Wybór tekstów, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2002, ISBN 83-233-1487-X.
19. Kishore Mahbubani, *Zachód traci przywództwo w świecie* – <http://wiadomosci.dziennik.pl/wydarzenia/artykuly/74597,azjatycja-ekspansja.html> (20.02.2011).
20. M. Melanowicz, *Historia literatury japońskiej*, PWN, Warszawa 2011, ISBN 978-83-01-16431-7.
21. G. Michałowska, *Bezpieczeństwo ludzkie*, [w:] *Świat wobec współczesnych wyzwań i zagrożeń*, J. Symonides (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2010, ISBN 978-83-738344-4-6.
22. M. Musashi, *Gorin-no Sho: Księga pięciu kręgów*, Diamond Books, Bydgoszcz 2001, ISBN 83-915053-9-1.
23. H. Nakamura, *Ways of thinking of Eastern People: India – China – Tybet – Japan*, University of Hawaii Press, Londyn 1964, ISBN 08-24800-78-8.
24. L. Nitobe, *Bushido dusza Japonii*, Keiko Publishers, Warszawa 1993, ISBN 83-85858-00-8.
25. P. Nowak, *The Way of the Christian Samurai: Reflections for Servant-Warriors of Christ*, Publ. R.A.G.E. Media, Londyn 2007, ISBN 09-77223-46-9.
26. P. Ogonowski, *Niedorozwój, głód, choroby*, Konferencja Naukowa „Organizacja Narodów Zjednoczonych – bilans i perspektywy”, Warszawa 22 września 2005.
27. J. Pawłowski, *Państwo we wczesnej filozofii konfucjańskiej*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2010, ISBN 978-83-235-0771-0.
28. J. Piwowarski, *Etyka w administracji i jej źródła*, Wydawnictwo WSBPI „Apeiron” w Krakowie, Kraków 2011, ISBN 978-83-930321-3-6.
29. J. Piwowarski, *Samodoskonalenie i bezpieczeństwo w samurajskim kodeksie Bushido*, Collegium Columbinum, Kraków 2011, ISBN 978-83-7624-057-2.
30. R. Rosa, *Zarys polskiej filozofii bezpieczeństwa na tle europejskiej myśli*

polemologicznej i irenologicznej, Wydawnictwo Akademia Podlaska Siedlce 2009, ISBN 978-83-7051-501-0.

31. A. Ślósarczyk, *Samuraje (japoński duch bojowy)*, Towarzystwo Wiedzy Wojskowej, Warszawa 1939.
32. F. Tanaka, *Samurai Fighting Arts. The Spirit and the Practice*, Kodansha International Ltd., Tokio 2003, ISBN 47-70028-98-9.
33. F. Tanaka, *Sztuki walki samurajów*, Diamond Books, Bydgoszcz 2005, ISBN 83-89332-14-0.
34. C. Totman, *Historia Japonii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2009, ISBN 978-83-233278-7-5.
35. P. Varley, *Kultura japońska*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2006, ISBN 83-23321-72-8.
36. Y. Xinzhong, *Konfucjanizm. Wprowadzenie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2009, ISBN 978-83-233260-2-1.
37. Zisi, *Doktryna Środka (Zhongyong)*, [w:] *Filozofia Wschodu. Wybór tekstów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2002, ISBN 83-23314-87-X.

Recenzent – Reviewer:

dr hab. prof. nadzw. Tadeusz Ambroży – Kierownik Katedry Teorii i Metodyki Gimnastyki (Akademia Wychowania Fizycznego w Krakowie).